

Op de stadsplattegrond van Bleau (1649) zijn de verschillende kloostercomplexen ingetekend die 's-Hertogenbosch in 1629 kende. Ook opgenomen zijn de gebouwen en landerijen van het Begijnhof, Groot Ziekengasthuis en het Geefhuis. Van de nummers 1 t/m 5 kennen we gedetailleerde plattegronden.

1. Klooster Predikheren	7. Klooster Broeders v.h. Gemene Leven/
Berne	12. Klooster Zwartzusters
2. Klooster Zusters van Orthen	8. Klooster Capucijnen	13. Klooster Carmelitessen
3. Klooster Jezuïeten	9. Klooster Mariënborg	14. Klooster Geertruy
4. Klooster Kruisheren	10. Klooster Franciscanessen	15. Begijnhof
5. Klooster Baselaars	11. Klooster Clarissen	16. Groot Ziekengasthuis
6. Klooster Minderbroeders		17. Geefhuis

In de zestiende eeuw was een groot deel van het stedelijk gebied in 's-Hertogenbosch in bezit van kloosters (kaartbewerking P.J. van der Heijden 1983)

Wies van Leeuwen

Kloosters in Brabant op weg naar de eenentwintigste eeuw

De zichtbare en eens vanzelfsprekende tekens van de aanwezigheid van vele tienduizenden kloosterlingen zijn ook in Noord-Brabant haast onmerkbaar verloren gegaan. Een non of pater in habijt is een zeldzame verschijning. De kloosters die de silhouetten van nagenoeg alle Noord-Brabantse steden en dorpen met hoge daken en torens domineerden, zijn deels gesloopt. Toch resteren er nog veel gebouwen, die soms een herbestemming hebben gekregen of grotendeels leegstaan. Van de ruim 660 Noord-Brabantse kloosters blijken er anno 2015 202 gesloopt.¹ Zo wordt een proces afgesloten dat rond 1940 nog ondenkbaar leek: de verdwijning van de laatste herinneringen aan twee eeuwen katholiek onderwijs, zieken- en armenzorg en apostolaat door tienduizenden kloosterlingen onder de hoede van vele tientallen congregaties. Die actieve congregaties zijn in de negentiende en twintigste eeuw door pastoors en bisschoppen opgericht. Zij kregen op die manier een leger van door devote toewijding gedreven werkrachten.

De grootschalige verdwijning van een kloosterlijke erfenis is echter niet nieuw. Tijdens de Beeldenstorm van 1566 zijn de meeste kloosters geplunderd, waarbij onschatbaar erfgoed verloren ging. Na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 moesten kloosterlingen de stad verlaten, waarna hun gebouwen werden gesloopt, herverkaveld of herbestemd, veelal voor militaire doeleinden. Daarom pleitte de Duitse parlementariër August Reichensperger als voorvechter van de katholieke herleving er in de negentiende eeuw voor kloosters zo in te richten dat ze alleen maar voor kloosterlijke doelen gebruikt konden worden. Daarmee wilde hij voorkomen dat voor de eeuwigheid gebouwde religieuze complexen toch een militaire of andere functie zouden krijgen.² In deze bijdrage schets ik hoe het kloosterlijk erfgoed ook in het verleden onderhevig was aan sloop of herbestemming. Daarbij contrasteer ik het verleden met het heden, nu de laatste resten van het rijke Roomse leven verdwijnen. Daarbij is het de vraag hoe de kloosters een nieuwe toekomst tegemoet kunnen gaan.

De stad als palimpsest

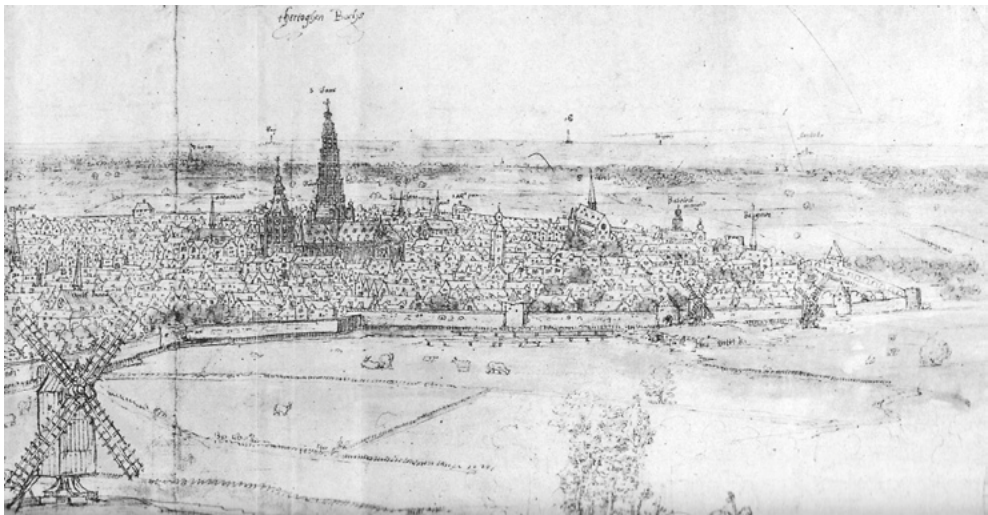
De stads- en dorpsgezichten van de late middeleeuwen en de vroege zeventiende eeuw tonen de silhouetten van met wallen begrensde steden, vrij gelegen in het land. Boven de daken en walmuren rijzen de ranke torentjes en daken van kerken en kloosters op. Geen wonder dat die zo dominant aanwezig waren, want rond 1400 moeten er in de Nederlanden ruim 700 kloosters zijn geweest, het merendeel in de steden.³ Rond 1500 telde Nederland ongeveer 500 religieuze gemeenschappen met zo'n 15.000 leden. In 1526 telde 's-Hertogenbosch met directe omgeving 7 mannenkloosters en 8 vrouwenkloosters met in totaal 910

¹ Vriendelijke mededeling van Jasper van Deurzen, die voor de Provincie Noord-Brabant de kloosterproblematiek in kaart brengt.

² Reichensperger, *Fingerzeige*, 95.

³ Lankhorst, 'Kloosterleven', passim.

vrouwelijke leden en 199 mannelijke. Dat was dan een religieus op 18 inwoners. In 1629, dus ten tijde van de val van de stad onder Frederik Hendrik, was die verhouding zelfs 1 op 16. Elke kloosterling bezat meer grond dan de gemiddelde stadsbewoner. Ter vergelijking, in Antwerpen was 1 op de 70 bewoners kloosterling, in Brussel 1 op 22 en in Leuven eveneens 1 op 22. In Gouda telde men 1 kloosterling op 28 stadsbewoners en in Leiden was die verhouding 1 op 30. De kloosters waren brandpunten van nijverheid en concurreerden met de gewone handwerkslieden omdat ze niet belastingplichtig waren.⁴ Dat maakte de geestelijkheid niet bepaald geliefd: 'De ontaarding der geestelijken zelf deed de rest, en zoo hadden hogere en lagere standen zich reeds eeuwen verlustigd in de figuur van den onkuischen monnik en den smullenden vetten paap. Een latente haat tegen de geestelijkheid was altijd aanwezig.'⁵

Het stedelijk silhouet van 's-Hertogenbosch wordt in de zestiende eeuw gedomineerd door de Sint-Jan met zijn middentoren. Boven de daken uit rijzen de dakruiters van talloze kloosters (Anton van den Wyngaerden, circa 1548-1558, Oxford Ashmolean Museum)

Het behoeft dan ook geen betoog dat de beeldenstormers van 1566 in 's-Hertogenbosch niet alleen gedreven werden door religieuze ressentimenten, maar ook door jaloezie en broodnijd. De plunderingen en vernielingen waren niet gering en gingen dagen door. Van het Baselaarsklooster bleef niets staan 'dan de bloote mueren ende dack'. Bij de dominicanen was sprake van grof geweld, volgens pater prior Antonius Leendanus:

'Ze gingen in die nacht zo in het klooster tekeer dat ze niet op mensen maar op helse duivels leken. De altaren, het orgel, het koorgestoelte, de beelden die bij de eerste storm alleen maar beschadigd waren en alles wat er nog meer voorhanden was gooiden ze in het vuur dat ze in de kerk zelf hadden aangestoken en dat zo hoog oplaaide dat het gebouw gevaar liep.'

Honderd karren en twintig schuiten vol goederen werden gestolen, al het ijzer, het lood van het dak en de luidklok ook, 'niets achterlatend dan de muren en het dak'.⁶

In de daaropvolgende jaren werden veel kloosters hersteld om vervolgens bij de opkomst van de Reformatie in de late zestiende en vooral in de zeventiende eeuw onherroepelijk verloren te gaan of ingrijpend van karakter te veranderen. Vaak verdwenen de kloostergebouwen en hun kapellen vrijwel geheel, soms bleven enkele muren of funderingen bewaard, in slechts enkele gevallen resteren complete gebouwen. Onze middeleeuwse steden kunnen dan ook gezien worden als een palimpsest: een verweerd vel perkament dat nog de sporen toont van eerder uitgewiste en overschreven teksten uit verschillende tijdperken. Soms zijn het belangrijke en herkenbare sporen, soms zijn de resten van de kloosters alleen nog te lezen door archeologen en bouwhistorici.

Complete kloosters uit de middeleeuwen zijn alleen nog te vinden in onder meer Ter Apel (nu kloostermuseum), Sint Agatha (het kruisherenklooster, nu Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven), Maastricht (het kruisherenklooster, nu hotel) en Weert (het franciscanenklooster). Kloosterkerken zijn bewaard in Maastricht (de dominicanerkerk, nu boekwinkel en de franciscanerkerk, nu archief). Het Amsterdam Museum in het vroegere Burgerweeshuis omvat schaarse resten van het oude Sint-Lucienklooster. In Noord-Brabant zijn de middeleeuwse sporen zeer schaars. De voormalige kapel van het Sint Magrietenklooster in Bergen op Zoom werd in 1702 de Evangelisch-Lutherse kerk en deel van het Catharinagesticht, maar is uiteindelijk na 1881 gesloopt. Omvangrijk zijn de resten van het Bredase norbertinessenklooster Catharinadal, gesticht in 1308. Sinds 1645 hebben de kapel en kloostergang militaire functies gehad, het gebouw is nu omgevormd tot casino. De in 1231 gestichte cisterciënzer vrouwenabdij Binderen, moest in 1651 verlaten worden, waarna de kloosterzusters tussen 1672 en 1674 even terugkeerden. Het complex is in 1762-1768 geheel gesloopt.

Curieus is de geschiedenis van het Eindhovense convent Mariënhage. Het mottekasteel van de heren van Eindhoven uit de elfde eeuw werd in 1419 door Jan van Schoonvorst geschonken aan de kanunniken van Sint Augustinus. Rond 1430 bouwden die een eenbeukige kerk. De laatgotische bakstenen woonvleugel is in 1628 verbouwd. Na verbanning van de kloosterlingen (in 1636, maar ze vertrokken pas daadwerkelijk in 1688) werden de gebouwen staatseigendom. Ze werden achtereenvolgens gebruikt als kantoor van de rentmeester, graanschuur en in 1815 als fabriek van wollen stoffen. In 1834 was er een textiel-fabriek en terrein van vermaak, waarna het geheel in 1890 door de paters augustijnen werd aangekocht, waarbij na ruim tweehonderd jaar de kloosterlijke functie terugkeerde op deze oude plaats.⁷ Toen de wandelende dominee Hanewinckel het klooster in 1799 bezocht was de kerk tot ruïne vervallen. Hij merkte op dat het als de meeste kloosters die hij zag 'zeer verruklijk in bevallige Streeken, aan kabbelende Beek en of ruischende Riviertjens gelegen waren'. Voor het overige vond hij er akelige muren en doodse cellen.⁸ Op dit moment is dit complex van klooster, kerk en school nog goed herkenbaar, al domineren nu de bouwfasen uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw de gotische vleugel.

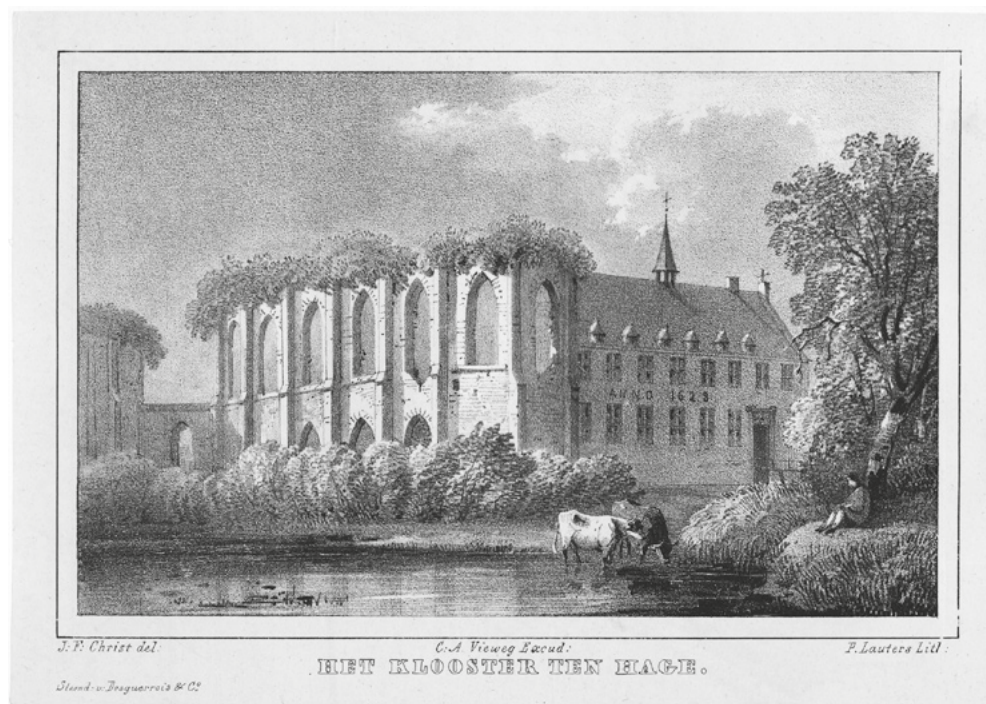
4 Van de Meerendonk, 'De Bossche kloosters'; Schoengen, *Monasticon Batavum geeft onder meer een overzicht van de middeleeuwse kloosters in Noord-Brabant*.

5 Huizinga, *Herfsttij*, 212.

6 Kuijper, *'s-Hertogenbosch*, 411.

7 Hüskens en Hüskens, *Eindhovens Verborgten Verleden*, 40-44.

8 Meijnecke, *Op reis door de Meierij*, 153.

De kerk van klooster Mariënhege te Eindhoven is in de zeventiende en achttiende eeuw tot een schilderachtige ruïne vervallen. Het kloostergebouw daarentegen is bewaard gebleven (Litho J.F. Christ, 1841-1846)

Het lot van de Bossche kloosters

Voor de Bossche kloosterlingen kwam het einde in 1629, bij de overgave van de stad aan Frederik Hendrik. Overbekend is de prent waarop een lange stoet van geestelijken zwaar beladen de stad verlaat. Het silhouet van de stad die bekend stond als 'Cleyne Rome' zou onherkenbaar veranderen door het verdwijnen van de daken en spitsen van de talrijke kloostergebouwen. De timmerman Frans Blom kocht de oude kloosters op, sloopte de gebouwen, verkocht de bouwmaterialen en verkavelde de terreinen als projectontwikkelaar en grondspeculant avant-la-lettre.⁹ Toch zijn bij een goede analyse van de stadsplattegrond en de bouwkundige resten nog sporen van sommige kloosters terug te vinden. Van het kruissherenklooster is een deel van de kerk bewaard gebleven in de huidige Sint Cathrien of Kruiskerk. Het koor en een klein deel van de schipmuren van de in 1842-1844 door Jos de Kroon en in 1916-1917 door Jan Stuyt ingrijpend verbouwde parochiekerk zijn nog aanwezig. Vooral het in baksteen opgetrokken laatgotische koor met rijke steunberen is uniek, omdat het op een tongewelf boven de Binnendieze is gebouwd. Het klooster van de minderbroeders is alleen nog in de bestrating van de Minderbroedersstraat herkenbaar, los van enkele muurresten van de woning van de provoost in het pand Snellestraat 49-51.¹⁰

Van het Geertruijklooster, eerder dominicanessenklooster, uit 1442 zijn de laatste resten van de kapel pas in 1970 afgebroken. Van het klooster van de predikheren resteert alleen een keermuur aan de zijde van de Binnendieze. In 1641 zijn de gebouwen aan de 'ontwik-

kelaars' Frans Blom en Johan Gans verkocht, die het terrein verkavelden en hier de Eerste en Tweede Nieuwstraat (nu Sint Josephstraat) aanlegden. Tussen de panden Hinthamerstraat 36-38 en 40 blijkt alleen nog een oude muur met boogfries over, het laatste relict van de verdwenen Predikherengang. Het poortgebouw van de zusters van de Orthenpoort is in de huidige vorm een herbouw uit de jaren 1950.¹¹ Het laatste muurfragment van het klooster Bethanië bij de gelijknamige straat is in de vorige eeuw gesloopt.

Redelijk omvangrijk zijn de restanten van de kapel van het oude Mariënborg aan de Walpoort. Hiervan is de gepleisterde onderbouw over, die meer dan eens verbouwd is en nu een kantoorfunctie heeft. In 1488 maakte deze kapel deel uit van het franciscaner Barbaraklooster, van 1684-1692 was het gebouw een schuilkerk. De lotgevallen daarna zijn uiterst gevarieerd: van 1693-1902 militaire doelen, arsenaal, tuighuis en geniekazerne, vanaf 1902 school, in 1918 postulaat van de zusters van Jezus, Maria, Jozef als onderdeel van het omvangrijke nieuwe klooster Mariënborg. Het Templum van de paters jezuiten aan de Verwersstraat is in het huidige museumcomplex eigenlijk alleen nog virtueel aanwezig. De grote kapel bevond zich sinds 1609 ter plaatse van de huidige Statenzaal. In 1629 werd het huis Gouvernementspaleis. Tijdens verbouwingen in de achttiende en twintigste eeuw zijn alle onderdelen van de ruimte successievelijk vervangen. Nu resteert eigenlijk alleen het idee van de binnenruimte in de Statenzaal.

De kloostergebouwen van de achttiende en negentiende eeuw

In de zeventiende eeuw werden alle kloosters binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden opgeheven. Het kloosterverbod gold niet voor de huidige provincies Limburg en Noord-Brabant, althans niet voor de vrije heerlijkheden die bestuurlijk buiten de Republiek vielen. Zo konden het karmelietenklooster en het karmelietessenklooster Elzendaal in Boxmeer overleven, net als het kruisherenklooster van het nabije Sint-Agatha. Hetzelfde geldt voor de kloosters van de franciscanen en franciscanessen in Megen, het kapucijnenklooster van Velp bij Grave, het klooster van de franciscanessen in Haren, het klooster Soeterbeeck van de augustinessen in Deursen, het kruisherenklooster van Uden en het klooster van de zusters birginitessen. Deze gebouwen zijn overigens deels gesticht door kloosterlingen die de steden en dorpen in het Staatse gebied ontvlucht waren. Door de bijzondere bescherming van de Oranjes kon ook het norbertinessenklooster De Blauwe Kamer in Oosterhout overleven.

Voor deze kloosters kwam echter in de Franse tijd (1796) het verbod om nog nieuwe leden aan te nemen. De kloosters in de vrije gebieden van Megen, Ravenstein en Boxmeer werden in 1812 getroffen door het decreet van suppressie van Napoleon. Anno 1815 was het aantal kloosters dan ook haast op de vingers van één hand te tellen. Onder Willem I mochten religieuzen echter wel weer als particulier gezelschap samen wonen. Wilde men een nieuwe religieuze gemeenschap vormen, dan moest die zich organiseren als een particuliere onderneming, sociëteit, genootschap, associatie of compagnie. Eind 1840 kwam er een einde aan deze onderdrukking.¹²

9 Van der Heijden, 'De gebouwen en de mensen', 92.

10 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 449-450.

11 Van der Vaart, *Bedelordekloosters*, 127-165. Hier een nauwkeurige reconstructie van de gebouwen en de povere bouwkundige resten.

12 Smits, *Vademecum*, 17-19.

Het herstel van de kerkelijke hiërarchie leidde tot een gigantische opbloei van de kloosters. In de jaren na 1853 nam het aantal religieuzen snel toe. Waren er in 1810 in het departement Brabant nog 15 kloosters met 400 religieuzen, in 1861 telde de provincie al 85 kloosters met ruim 1600 bewoners.¹³ Deze stormachtige groei blijkt ook uit de trotse cijfers in *Neerlandia Catholica*, het jubileumboek dat katholiek Nederland in 1888 aan paus Leo XIII aanbood. Toen waren er in ons land 18 priesterorden, 14 broedercongregaties en maar liefst 60 vrouwelijke orden en congregaties. Zij hadden samen 525 kloosters met in totaal 11.150 kloosterlingen. Rond 1950 moeten het er wel 40.000 geweest zijn, met een zwaartepunt in de zuidelijke provincies.

Typerend voor de kloosterstichtingen uit de negentiende eeuw is de omschrijving van de stichting van het klooster van de Zusters van Liefde van Tilburg door Joannes Zwijsen:

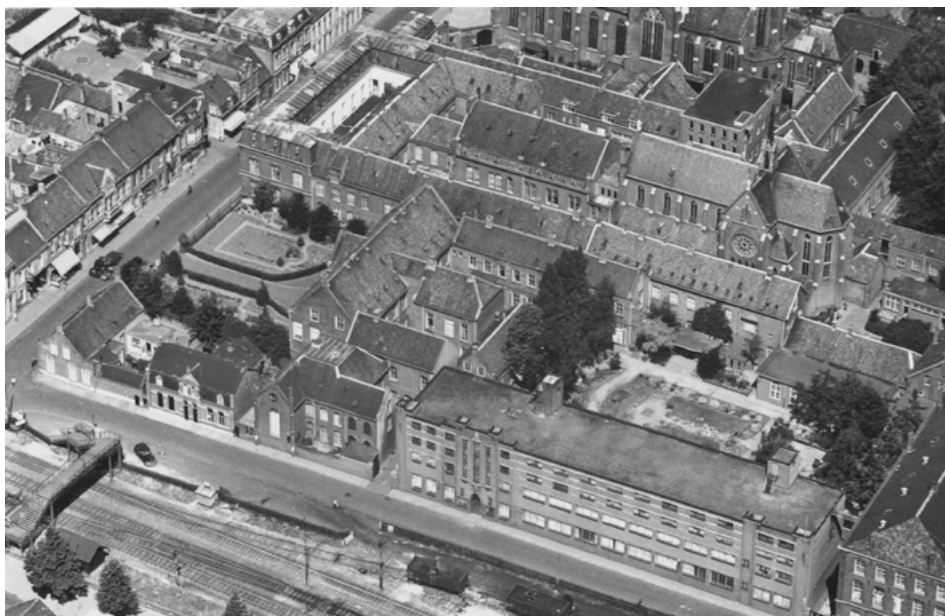
‘In 1832 pastoor dezer parochie geworden zijde besloot ik een gesticht van liefdadigheid, uitsluitend in het belang der arme kinderen mijner parochie, die geen gelegenheid hadden eenig onderrigt te ontvangen, op te rigten. Ik had niets anders op het oog dan het oprigten eener school, waarin die arme kinderen zouden onderwezen worden in lezen, schrijven, naaijen en breien. Met dit doel werd een huis ingerigt voor dertien zusters.’

Het gebouw aan de Oude Dijk zou uitgroeien tot het moederhuis van een grote en bloeiende congregatie.

De kloostergebouwen uit de zeventiende en achttiende eeuw waren uiterst eenvoudig: vaak een carré van bakstenen gebouwen met zadel- en schilddaken om een kleine hof, met aan een zijde de openbare kapel. Als er al sprake was van barokke stijlvormen dan inwendig, in de altaren, beelden en schilderijen van de kapel. Het klooster van de kapucijnen in Velp is daar een van de mooiste voorbeelden van. De kloostergebouwen en gestichten voor de nieuwe congregaties uit de vroege negentiende eeuw waren niet veel rijker. Zij kregen meestal de vorm van grote maar sober uitgevoerde herenhuizen. Voorbeeld is de gevel van het Bossche klooster van de zusters van de Choorstraat: een statig geheel met hoge schuiframen en als enig ornament een strakke kroonlijst en een sierlijk stoephek. Ook de kleine congregatiekloosters in de dorpen hadden de vorm en omvang van herenhuizen of pastorieën, met in de haakse zijvleugels de school en kapel. Voor deze gebouwen werd de neogotiek met getoogde ramen, spitse bogen, topgevels en boven de ingang een nis met heiligenbeeld de populairste stijl, een echte katholieke ‘huisstijl’. De plattegrond was meestal rechthoekig, in het midden de gang en links en rechts daarvan lokalen zoals spreekkamer, keuken, werkkamers, refter, schoolklassen of bejaarden- en ziekenkamers.

Naarmate de gemeenschappen groeiden en de taken toenamen werd er uitgebreid. Zo groeiden de huizen uit. Indrukwekkend waren de doolhofachtige complexen in Oudenbosch, Tilburg, Etten-Leur, Sint-Michielsgestel en Dongen. Ze evolueerden tot woonwerkhuizen: kloosterhuis met ziekenhuis, kloosterhuis met internaat, enzovoort. Lange witte, soms betegelde gangen, trappenhuizen met granieten treden en smeedijzeren leuningen en slaapzalen met houten chambrettes waren dominante elementen.¹⁴

Het intussen gesloopte Fraterhuis aan de Tilburgse Gasthuisring groeide na 1845 uit tot een gecompliceerd geheel met vele binnenhoven, kapellen, een drukkerij, kweekschool en parochiekerk. Ook de nog bestaande vestiging van de zusters van Liefde aan de Oude Dijk in dezelfde stad werd uitgaande van het ‘huis met de dertien celletjes’ uitgebreid tot een honderd meter tellend geheel, waarachter onder meer het klooster en de kweekschool Mater Misericordiae schuil gingen. Logischer was de opzet van het internaat Saint Louis in Oudenbosch, met mooie klassiek aandoende couren, de hoofdcour gedomineerd door de neobarokke kapel, een verkleinde kopie van de Romeinse Sint Pieter. Het Tilburgse

Het Tilburgse fraterklooster is in de loop der tijd uitgegroeid tot een labyrintisch geheel van binnenhoven, zalen, slaapzalen, kapellen en dienstgebouwen. Het oude complex is in de jaren 1960 en 1970 gesloopt. Foto uit 1939 (Archief Fraters van Tilburg, Tilburg)

Missiehuis van de missionarissen van het Heilig Hart is eenvoudiger van opzet en een goed voorbeeld van de latere neogotiek. De kapel is gaaf bewaard gebleven, de bovenzalen met chambrettes zijn helaas onlangs nog verdwenen.

De kloosters en abdijen van de oude beschouwende orden gingen terug op de aloude plattegrond van een vierkant, waarvan de binnentuin werd omgeven door een kruisgang. Deze pandhof werd aan een zijde begrensd door de kerk. Aan de andere zijden bevonden zich de refter en de kapittelzaal, de keuken en ontvangstkamers en bij eenlaagse gebouwen ook het dormitorium. We zien dat plan terug in

Op de reusachtige zolders van het Tilburgse missiehuis aan de Bredaseweg waren tot voor kort nog de houten slaapchambrettes bewaard (auteur)

¹³ Hugenpodt tot den Berenclauw, *De kloosters*.

¹⁴ Smits, 'Over de kloostergebouwen, aard, stijl en ontwikkeling', *Vademecum*, 29-42.

het middeleeuwse Sint Agatha en het herleefde in de trappistenabdij Koningshoeven, het Tilburgse clarissenklooster en de trappistenabdij van Zundert. In sommige gevallen werden leegkomende kastelen en landhuizen tot klooster omgevormd. Voorbeelden zijn kasteel Gemert dat van kasteel werd omgebouwd tot fabriek, daarna tot klooster annex opleidingshuis van de paters jezuiten en vervolgens tot klooster van de paters van de Heilige Geest. Het wacht nu op herbestemming. Kasteel Croy werd bejaardenoord en kasteel Dussen was enige jaren slotklooster van Franse zusters karmelietessen.

De twintigste eeuw

Pas ver in de twintigste eeuw kwam er een eind aan de hegemonie van de neostijlen. Het benedictijnenklooster van Oosterhout door Dom. Paul Bellot is een indrukwekkend voorbeeld van baksteenexpressionisme, waar de architect in de veelkleurige baksteen van keper- en paraboolbogen zijn ideaal van het 'vreugdevolle katholicisme' tot uitdrukking heeft gebracht. Hier maakte Dom. Hans van der Laan in 1930 een uitbreiding van de kapittelzaal en in 1938-1939 met zijn broer Nico een gastenverblijf dat vooruit wijst naar de latere Bossche School in de architectuur.

De congregatiekapel van de door Dom. Paul Bellot in expressionistische baksteenstijl gebouwde Paulusabdij in Oosterhout (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Jos Cuypers en F. Sturm braken bij Mariadal in Roosendaal (1934) met het traditionele carré-concept. Het gebouw heeft verschillende vleugels, samenkomend in de uitzonderlijk rijk gedecoreerde en gaaf bewaarde kapel met glasramen en muurschilderingen. De compacte labyrinthische plattegrond heeft in dit complex plaatsgemaakt voor een ruimtelijke, haast stedenbouwkundige ordening, waarin ook de tuin voor processies en meditatie een rol speelt. Daarnaast is er een utilitaire moestuin. De abdij van Achel door Jos Ritzen laat de middeleeuwse kloosterlijke carrévorm weer zien. Die zien we ook in het bekroonde ontwerp van het clarissenklooster Rapelenburg (1950-1953) in Eindhoven door C. de Bever. Zeer traditionalistisch zijn de uitbreidingen van het norbertinessenklooster De Blauwe Kamer in 1955-1965 door bureau Oomen uit Oosterhout. Daarbij is bewust aansluiting gezocht bij de vormtaal van het laatgotische slotje en het kloostergedeelte uit 1647.¹⁵ Een compleet klooster in de Bossche Schoolstijl is in Noord-Brabant niet gebouwd, wel zijn er markante uitbreidingen zoals die van de benedictinessenabdij van Oosterhout door F. Ruys in de jaren 1960 en 1970 en de nieuwe vleugel van de trappistenabdij van Zundert door A. Oomen.¹⁶

Nieuwe kloosters worden amper meer gebouwd. De bestaande kloosters krijgen met het uitsterven van hun oorspronkelijke bewoners en het veranderen van bestemming een nieuwe betekenis. Van gebruiksgebouwen, met uiteenlopende architectonische betekenis, worden ze tot erfgoed: monumenten met grote architectonische en soms zeldzaamheids-waarde. Dat realiseerde ik me heel bijzonder kort voor de afbraak in 1989 van het complex van fraterklooster en kostschool De Ruwenberg in Sint-Michielsgestel. 'De klepkooi' luidde de bijnaam van dit gebouw, waaraan Anton van Duinkerken een deel van zijn *Brabantse Herinneringen* wijdde. Het was een zeer heterogeen complex, een der eerste katholieke kostscholen in Zuid-Nederland. Het lag schilderachtig aan de Dommel. Voor de afbraak dwaalde ik er rond door betegelde gangen met groepsfoto's, op de hoeken devotiegroepen van Maria, Heilig Hart en Jozef. Bijzondere details waren er te over: de stucdecoratie in de oude zaal van het landhuisje, onverwacht een fraai stergewelf uit de late middeleeuwen, op de stijlen van de torenkap het ingehakte wapen van Zwijsen met afbeeldingen van pausen en tenslotte op de muren de namen van geïnterneerden uit de Tweede Wereldoorlog. In de gangen vele deuren met geometrische roederamen. In de slaapzaal een reeks van tientallen wastafels. In de badruimten klappaampjes met aan de buitenzijde zinken voluten, niet voor de sier, maar om onderling contact tegen te gaan. Plotseling weer couren, haast onafzienbare tegelvlakten met aan de randen overdekte loopruimten met gezaagd houtwerk. Ik herinner me ook nog de speelzalen met art nouveautegels, geschilderde landschappen en grote kasten met talloze laatjes. Hoog in het gebouw tenslotte de ruime kapel, sinds jaren in gebruik als gymzaal en nog volledig voorzien van neogotische schilderijen en glasramen. De waarde van het complex lag niet in de verheven architectuur, nee die zat hem vooral in de verhalen die omhuld werden door de essentiële bouwkundige elementen van het geheel: muren, couren, gangen, zalen en vooral kapel.¹⁷

15 Emmens en Bimmel, *Oosterhout. Priorij*.

16 Smits, *Vademecum*. Veel observaties komen overigens voort uit persoonlijke ervaringen van de auteur tijdens het werk aan de Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant.

17 Van Leeuwen, 'Internaten en juvenaten'.

Strijd om de kloosters vanaf 1960

Vanaf de jaren 1960 werd geleidelijk maar onontkoombaar duidelijk dat de gloriejaren van het 'rijke Roomse leven' voorbij waren. Soms gingen actiegroepen en krakers de strijd aan om het behoud van de gebouwen. Niet eens zozeer vanwege hun cultuurhistorische waarde, maar wel vanwege het verlies van goede woonruimte. Het kraken en de daarmee gepaarde vrijheid paste goed in de geest van de jaren zestig. Het congregatieklooster van Eersel werd in 1979 door de gemeente gekocht, die in 1981 besloot het af te breken. Egbert Hoogenberk projecteerde in 1982 woningen in het gebouw. Een jaar later kwam een belegger met het plan voor een seniorenhotel en gemeentehuis. Toen hij zich daarna terugtrok, volgde in 1985 toch de afbraak. Het klooster in het buurdorp Bladel, sterk gelijkend op dat van Eersel, werd in 1982 echter niet gesloopt maar omgebouwd tot streekmuziekschool.

Behoud en herbestemming zijn vaak lastige processen, die jaren in beslag nemen. Probleem is vooral alle betrokkenen bijeen te brengen en tegenstellingen op te lossen.¹⁸ Ondergetekende heeft zelf meer dan 25 jaar ervaring met het behoud van een deel van het Nijmeegse Canisiuscollege (Nicolaas Molenaar 1898), waarvan uiteindelijk het voorgebouw behouden is gebleven.¹⁹ Van het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel bleef na de sluiting in 1963 uiteindelijk alleen het imposante neogotische hoofdgebouw over. Andere vleugels werden na verval en brand gesloopt. Een ontwikkelaar bebouwde het terrein met woningen. De gemeente kocht het leegstaande hoofdgebouw in 1977 en na jaren van sloopdreiging werd het in 1983 rijksmonument om na 1986 tot bejaardenwoningen te worden herbestemd. In dezelfde periode dreigde de internaatsvleugel van klooster Nazareth in Oirschot (Joseph Cuypers, Jan Stuyt) afgebroken te worden, waardoor een prachtig ensemble van klooster, kapel en internaat gehalveerd zou worden. Hier is een alternatief plan van E. Hoogenberk uitgevoerd, waarbij de bouwmassa met muren en daken bleef bestaan. Alle Brabantse internaten verloren in de afgelopen decennia hun functie. Veel complexen bleven wel bewaard, als kloosterbejaardenoord en daarna als appartementencomplex. Het pensionaat van Engelen is al rond 1965 tot woonruimte omgebouwd. Herbestemming is

Het Bossche redemptoristenklooster aan de Sint Jozefstraat te 's-Hertogenbosch is na leegstand en brand na 1985 herbestemd tot sociale huurwoningen (particuliere collectie)

voor deze complexen verre te verkiezen boven het behoud van alleen de gevel. Wanneer, zoals in het seminarie Bovendonk te Hoeven (Pierre en Joseph Cuypers), een combinatie kan worden gemaakt tussen een hotelfunctie, congrescentrum en priesteropleiding nieuwe stijl, blijft het karakter zelfs grotendeels bewaard.

In 's-Hertogenbosch heeft de kraakbeweging zich over maar liefst drie leeggekomen kloosters ontfermd: het karmelietessenklooster aan de Clarastraat, het redemptoristenklooster aan de Sint Jozefstraat en het voormalige ziekenhuis van de broeders van Joannes de Deo aan de Papenhulst. Op de ruïne van de oude Clarakerk begon tussen 1870 en 1879 de bouw van een klooster en kapel voor de ongeschoeide karmelietessen (L.C. Hezenmans). De laatste Theresiaantjes verlieten het gebouw in 1971. Het zou gesloopt worden maar werd tijdelijk bewoond door gastarbeiders en vervolgens gekraakt. E. Hoogenberk restaureerde en verbouwde het in 1983-1985 tot wooneenheden.²⁰ Het klooster van de paters redemptoristen (A. van Veggel 1854-1855) is opgeheven in 1971. Nadat het pand werd verkocht aan de gemeente is het in 1978 gekraakt en tijdelijk bestemd voor woningzoekenden. Twee branden lieten in 1982 alleen de muren over. In 1985-1989 realiseerde woningvereniging 't Voorpand er 36 woningen. De buitenmuren met gietijzeren ramen en de karakteristieke binnenhof zijn bewaard gebleven. De bijbehorende neogotische kerk is al jaren congres- en partycentrum.²¹ Het voormalige ziekenhuis (Julien Dony 1914) aan de Papenhulst is in 1970 opgeheven en in gebruik genomen als huisvesting voor buitenlandse arbeiders. Vanaf 1987 zijn er door idealistische bewoners woon- en bedrijfsruimten gevestigd, waarbij het karakter in hoofdlijnen gehandhaafd bleef. Heel anders ging het met de oude scholen van de zusters van de Choorstraat; die zijn helaas gesloopt voor nieuwe appartementen achter de oude gevel. Zo bleef het stadsbeeld van de Papenhulst en de Choorstraat met zijn imposante kloostergevels weliswaar bewaard, maar op de kapel na zijn alle herinneringen aan de gangen, trappen en zalen verloren gegaan. We moeten in elk geval voorkomen dat over enkele jaren het grootste deel van de Brabantse kloosters ongedocumenteerd verloren is gegaan of onherkenbaar verminkt is.

Bij de herbestemming tot appartementen bleven van klooster en kweekschool Concordia van de Zusters van de Choorstraat in 's-Hertogenbosch alleen de gevels over (collectie Museum voor Religieuze Kunst, Uden)

18 Nelissen, *Herbestemming* beschrijft deze processen.

19 Nicolaisen e.a., *Een veelkleurig habijt*, 59-61; 192-193.

20 De Costa, *Wonen in een klooster*.

21 Van Doremalen en Van Pelt, *De verbouwing*.

Anno 2014

Kloosters zijn ondanks verdwijning en sloop nog steeds een beeldbepalend element van het Brabantse land en de Brabantse cultuur. Door secularisering en vergrijzing worden de kloostergemeenschappen steeds kleiner en ouder; de gemiddelde leeftijd van de nog aanwezige kloosterlingen ligt ruim boven de tachtig jaar. Binnen een beperkt aantal jaren zullen andere bestemmingen voor de kloosters moeten worden gevonden. Zonder nadere maatregelen is het risico groot dat het historisch, cultureel en religieus erfgoed dat de kloosters vertegenwoordigen, door gedwongen verkoop of sloop verloren gaat. Onderzoek aan de hand van het onvolprezen *Vademecum* van Jan Smits wijst uit dat bijna een derde van de Brabantse kloosters door sloop verloren is gegaan. De achteruitgang van het aantal kloosterlingen blijkt uit bijgaande tabel.

Tabel 1: Aantal Nederlandse religieuzen in binnen- en buitenland, 1967-2007

Jaar	Zusters	Broeders	Priester-religieuzen	Totaal
1967	28.613	6.265	9.287	44.165
1975	24.315	4.551	6.953	35.819
1985	18.573	2.963	4.678	26.214
1995	12.802	1.858	3.255	17.915
2007	6.015	855	1.548	8.418

Bron: KASKI en Schepens e.a., *De Rooms-Katholieke Kerk*, 54.

De provincie Noord-Brabant heeft zich jaren lang bepaald tot het subsidiëren van waardevolle monumenten. Na 2000 heeft zij zich echter gerealiseerd dat alleen het verlenen van subsidies niet voldoende is. De beleidsnotitie *Cultuurhistorie is een werkwoord. Weten, maken, beleven* uit 1999 gaf al aan dat 'het verleden een inspiratiebron is voor het heden en de toekomst. Waardevolle herinneringen moeten we in stand houden. Daarnaast kunnen we ze gebruiken als hoeksteen voor nieuwe ontwikkelingen.'²² Dit standpunt is nader uitgewerkt in de aanbevelingen bij de vernieuwende presentatie van de eerste Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant in 2000.²³ In opdracht van het provinciebestuur volgde een aantal onderzoeken naar de toekomst van kloosters. Een inventarisatie uit 2003 toonde aan dat van de 247 in Noord-Brabant geïdentificeerde kloostercomplexen met een cultuurhistorische waarde 64 kloosters (26 procent) nog een religieuze functie hebben. Circa 50 kloosters zijn herbestemd tot woningen en circa 20 tot kantoor. Ook veel culturele en zorginstellingen zijn in de gebouwen betrokken: respectievelijk 25 en 20. Andere hebben een functie als congrescentrum en cultureel centrum. De meeste gebouwen verkeren in goede staat, een klein deel is matig of slecht. Ruim de helft van de gebouwen is rijksmonument. Vooral de grootste complexen zijn nog in handen van congregaties.²⁴ In 2009 zijn er nog 220 kloosters, waarvan 78 monumentale waarde hebben. Van al deze kloosters zijn er nog 39 die hun oorspronkelijke functie hebben behouden, 16 hebben een andere religieuze functie, 52 een woonfunctie, 33 worden gebruikt voor zorg, 50 voor bedrijvigheid, 27 voor een maatschappelijke functie. Van 3 is het gebruik onbekend. Driekwart van de gebouwen ligt in stedelijk gebied, wat herbestemming gemakkelijker maakt, een kwart ligt in landelijk gebied. Een belangrijke conclusie is dat de provincie een bijdrage kan leveren aan het behoud van deze gebouwen.²⁵

Behoud en herbestemming past ook in de gedachtegang van de rijksnota *Belvedere* uit 1999, die streeft naar behoud van erfgoed door herontwikkeling. In de geest van deze nota is behoud van erfgoed om der wille van het erfgoed zelf niet zinvol. Het is beter erfgoed te zien in een bredere maatschappelijke context en te streven naar herbestemming en hergebruik voor maatschappelijke functies.²⁶

Opvallend gegeven is dat een deel van de leeggekomen kloosters in de afgelopen decennia tamelijk geruisloos een nieuwe bestemming heeft gekregen voor zeer uiteenlopende functies, van bedrijfsverzamelgebouw, kantoorgebouw, zorginstelling, trainingsoord en partycentrum tot speelgoedmuseum. Mooie voorbeelden van herbestemde kloosters zijn bezinningscentrum Zin te Vught, met zorg verbouwd en uitgebreid, en het zusterklooster van Zijtaart bij Veghel, dat onder meer een brede school en gemeenschapsfuncties herbergt. Dit laatste complex kreeg in 2014 de Brabantse Stijlprijs. Andere goede voorbeelden van herbestemming zijn te vinden op de site www.herbestemming.nu. In 2013 heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de brochure *Een toekomst voor kloosters. Handreiking voor het herbestemmen van kloostercomplexen* uitgebracht.

De provincie Noord-Brabant heeft de uitdaging van de onderzoeken uit 2003 en 2009 in 2010 daadwerkelijk opgepakt met De Erfgoedfabriek. Doel is de ontwikkeling van circa twintig grote historische erfgoedcomplexen om de economie een impuls te geven, en de verhalen rondom deze objecten voor de toekomst te behouden.²⁷ Het gaat daarbij om 'kennis vergroten en delen', 'het opbouwen en versterken van netwerken' en om het betrekken van jongeren bij ons erfgoed. Dit alles vanuit de gedachte dat niet meer alleen overheden maar ook en juist de Brabanders verantwoordelijkheid dragen voor hun erfgoed. Het gaat daarbij niet alleen om kloosters, maar ook om militaire objecten, kastelen en landhuizen en industriële gebouwen van grote omvang. Daarbij wordt niet meer automatisch een subsidie verleend, maar is de provincie een meedenkende en meewerkende partner. In sommige gevallen worden gebouwen daadwerkelijk overgenomen, in andere gevallen worden financiële en andere handreikingen geboden. Het gaat daarbij soms om financiering, maar ook om advies. Onder de kloostercomplexen die onderzocht zijn, vinden we het Bossche Mariënborg, Sint-Agatha, de kloosters van Velp, Megen, Sint Anna en Saint Louis in Oudenbosch, de abdij van Berne in Heeswijk en de Blauwe kamer in Oosterhout. Bij de meeste gebouwen speelt de discussie over herbestemming, nu of in de komende jaren. Mariënborg wordt waarschijnlijk 'university college', de toekomst van de kloosters te Velp is nog onderwerp van discussie en onderzoek. Sint Anna te Oudenbosch was enige tijd raadhuis, maar staat nu weer leeg. Saint Louis is gedeeltelijk herbestemd, de kapel wordt incidenteel gebruikt voor concerten en manifestaties. De provincie participeert in het moederhuis te Dongen en heeft Mariadal in Roosendaal aangekocht.²⁸

²² *Cultuurhistorie is een werkwoord*, 4.

²³ *Kookboek Cultuurhistorie*, passim.

²⁴ Heysteeg, *Monumentale kloostergebouwen*.

²⁵ Meijers, *Brabantse kloostercomplexen*, 79.

²⁶ *Een toekomst voor kloosters*.

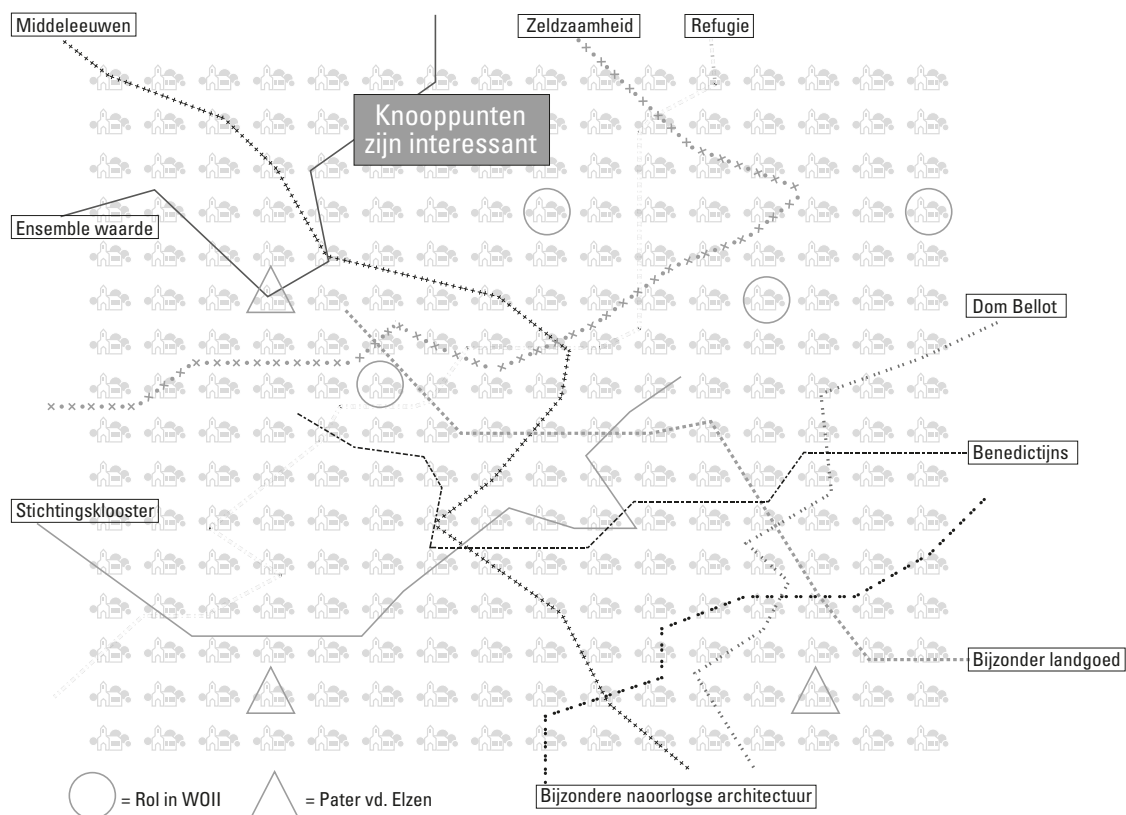
²⁷ *De Erfgoedfabriek. Projecten en verkenningen*, 3.

²⁸ *De Erfgoedfabriek. Projecten en verkenningen*.

Klooster Mariënborg in 's-Hertogenbosch is met zijn neogotische stijl typerend voor het congregatieklooster van de late negentiende eeuw. Het zal worden heringericht tot 'university college' (auteur)

De gedachte hierachter is dat de monumentale kloosters een maatschappelijke waarde vertegenwoordigen, die uitgaat boven hun waarde als onroerend goed. De meerwaarde zit in het religieuze en historische karakter, hun soberheid en authenticiteit, en de rust, stilte en afstand die zij uitstralen. Dat ervaart iedereen die het kapucijnenklooster in Velp betreedt, hier maak je als het ware een stap terug in de tijd. Kloosters zijn symbool voor sociale betrokkenheid (zorg), onderwijs en cultuur en bepalen de lokale identiteit. Nieuwe bestemmingen die bij deze traditionele functies aansluiten, vergroten de kans op behoud van het erfgoed. De opgave is om nieuwe bestemmingen te vinden, waarbij respect voor het historische, culturele en religieuze erfgoed samengaat met een levensvatbare exploitatie. Daarbij moeten keuzes worden gemaakt, waarbij het vooral van belang is de meest betekenisvolle gebouwen te bewaren. Daarbij stelt onder meer onderzoeker Jasper van Deurzen voor om gebouwen te kiezen die op het knooppunt liggen van uiteenlopende waarden. In deze visie zijn gebouwen die meer waarden in zich verenigen belangrijker dan gebouwen die alleen een representant zijn van een bepaalde stijl of het werk van een orde of congregatie. Zo kan een negentiende-eeuws klooster met bijgebouwen, met een unieke landschappelijke situatie en een bewogen geschiedenis, wellicht belangrijker zijn dan een middeleeuws klooster in een sterk gewijzigde setting.

Onderzoeker Jasper van Deurzen heeft voor de Erfgoedfabriek van de provincie Noord-Brabant de mogelijke keuzes voor selectie, behoud en ontwikkeling van de meest markante voorbeelden van de kloostergeschiedenis schematisch in beeld gebracht (Jasper van Deurzen)

Casus Mariadal te Roosendaal

Een zeer bijzonder klooster is het al eerder genoemde Mariadal in Roosendaal. Naar dit door de Erfgoedfabriek verworven klooster is in opdracht van de provincie in 2014 een marktconsultatie uitgevoerd.²⁹ Daarbij is onderzocht welke mogelijkheden er waren voor de toekomst van dit uitgebreide complex in een stedelijke context, passend binnen het gemeentelijke kader van het rapport 'Hart voor de Binnenstad'. Veel genoemde functies zijn: wonen (regulier, begeleid, beschermd, levensloopbestendig), zorg (woonzorg), onderwijs, maatschappelijke functies (kinderdagverblijf, trouwzaal, bibliotheek), cultuur (tentoonstelling, workshops), hotel (short stay) en overige recreatie (theehuis, restaurant met gebruik van de tuin).

²⁹ Marktconsultatie klooster Mariadal Roosendaal.

Het Roosendaalse klooster Mariadal zal door de Erfgoedfabriek van de Provincie Noord-Brabant herbestemd worden. De kapel is tot in de kleinste details bewaard gebleven en ademt de sfeer van decennia van kloosterleven (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Het is duidelijk dat de bebouwing en de tuin in combinatie met de locatie als bijzonder worden ervaren. In de toekomst zal een combinatie van wonen, werken, leren en recreëren mogelijk kunnen zijn, maar dan met een meer openbaar karakter, zonder de beslotenheid verloren te laten gaan. De bezoeker moet ontdekker zijn van een bijzondere plek, een besloten wereld, een rustpunt in de stad. De locatie biedt mogelijkheden voor nieuwe functies, waarvoor wel medewerking van de gemeente nodig is. Het gebouw heeft een heldere structuur en is daardoor goed in te delen voor meerdere nieuwe functies. De kloostertuin is een prachtig groengebied waarvan de bewoners van de stad zouden moeten kunnen genieten. Behoud van het gesloten karakter kan goed samengaan met nieuw gebruik van de kloostergebouwen. Het park is immers een oase van rust en ruimte in een drukke stad. Het toevoegen van structurerende woningbouw in het park is een middel om de openbaarheid te benadrukken. Het verhoogt de sociale veiligheid.

Dat wil nog niet zeggen dat geraadpleegde partijen al willen overgaan tot koop van het complex. Dat vraagt om een sluitende business-case, die veel tijd gaat kosten, wellicht tussen de twee en vijf jaar. Alle partijen delen de visie dat het verhaal van het complex doorverteld moet worden. Dit vormt bij alle partijen het uitgangspunt voor de voorgestelde plannen. De

Naast (slaap)zalen, kamertjes en trappenhuizen zijn ook de sobere gangen typerend voor veel congregatiekloosters, zoals Mariadal te Roosendaal (auteur)

betekenis die partijen hieraan geven is wel zeer uiteenlopend. Een aantal partijen stelt dat juist door het openbaar maken van het complex het verhaal en de historie van het klooster behouden kunnen worden. Een ander pleit voor een nieuwe vorm van spiritualiteit.

Opschrift in het Latijn boven de ingang van de kapel van klooster Mariadal te Roosendaal. De vertaling luidt: Hier is het Huis van God, Poort van de Hemel (auteur)

Mariadal is een zeer typerend voorbeeld van een groot congregatieklooster. Opvallend is de verzorgde detaillering, de fraaie decoratie van de kapel en de eveneens zeer verzorgde afwerking van de gangen en ontvangstruimten. Ook de trappenhuizen met hun granieten treden en smeedijzeren leuningen zijn heel gaaf bewaard gebleven. Opvallend is het contrast tussen de rijker uitgevoerde ruimten op de begane grond en de vele malen soberder zalen en zusterkamers op de bovengelegen verdiepingen. Ook dit grote verschil tussen 'upstairs-downstairs' is typerend en moet bij herontwikkeling zeker worden gerespecteerd.

Conclusie

De opkomst van de ‘beleveniseconomie’ en de groeiende belangstelling voor ‘bezinging’ en ‘verdieping’ bieden kansen voor herbestemming van markante en gave kloosters, in aansluiting met hun oorspronkelijke functies en betekenissen. Daarbij gaat het niet alleen om amusement en vermaak; de ervaringen kunnen ook in andere sferen liggen, zoals geestelijke verrijking (persoonlijke ontwikkeling en ontplooiing), esthetische ervaring (schoonheid en kunst) of ontsnapping aan de dagelijkse werkelijkheid. Kloosters kunnen door hun bijzondere architectuur, historie en sfeer een geschikt ‘decor’ bieden om deze ervaringen te beleven. Ze zijn minder lastig te ontwikkelen dan de kerken, omdat het veelal gaat om woon- en werkruimten van redelijk beperkte omvang. Hun maatschappelijke meerwaarde is een publiek goed, dat niet in de marktprijs tot uitdrukking komt. Als er geen partijen zijn die in dit publieke goed willen investeren, kan die meerwaarde zeker niet behouden blijven.

De Brabantse kloosters representeren immateriële waarden die uitgaan boven hun bedrijfs-economische waarde als onroerend goed. Het gaat daarbij onder meer om de religieuze waarde, historische identiteit, de herinnering aan eeuwen soberheid en hard werken, hun authenticiteit, de meditatieve betekenis, de maatschappelijke betekenis, als centra van onderwijs, wetenschap en cultuur. Ze zijn onderdeel van de gemeenschap, van de lokale identiteit en hebben een monumentale en cultuurhistorische waarde.³⁰ Nieuw provinciaal beleid zal uitgaan van de verhalen die worden verteld door ons erfgoed. Zo zal bij de kloosters niet vooraf een selectie worden gemaakt van te behouden monumenten. Onderzoeker Van Deurzen stelt voor uit te gaan van snijpunten van belangrijke elementen; bijvoorbeeld architectuur, middeleeuwse en recente geschiedenis, refugiekloosters, maar ook de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en de karakteristieke orden en congregaties. Aan de hand van een dergelijke matrix kan van geval tot geval de waarde van een complex bepaald worden. Herbestemming en herontwikkeling van kloosters kan een herhaling van 1566 en 1629 voorkomen en verhindert een geleidelijke erosie van waarden, waarbij de interieurs het kwetsbaarst zijn.

RÉSUMÉ

Les couvents du Brabant sur la voie du vingt-et-unième siècle

Les couvents de religieux et religieuses catholiques ont profondément marqué la vie sociale et l'identité culturelle dans l'actuelle province de Brabant septentrional (Pays-Bas), que ce soit aux 19e et 20e siècles ou antérieurement. Ces établissements et leurs bâtiments ont toutefois souffert deux grandes vagues de destructions et d'insécurité, dont l'une est toujours en cours et pose avec urgence la question de la préservation du patrimoine subsistant.

La première de ces deux vagues prend place au temps des Réformes religieuses et de la Révolte des Pays-Bas. La vie religieuse était alors florissante. Bois-le-Duc (*'s-Hertogenbosch*) comptait par exemple une quinzaine de couvents, un habitant sur dix-huit étant dans cette ville un religieux ou une religieuse. La crise iconoclaste de 1566 provoqua d'innombrables pillages. Beaucoup de couvents furent toutefois restaurés dans les années qui suivirent, mais le triomphe de la Réforme à la fin du 16e et surtout au 17e siècle entraîna des trans-

formations radicales, souvent jusqu'à la disparition complète de l'édifice, parfois réduit à quelques murs ou fondations. Après la chute de Bois-le-Duc en 1629 par exemple, les religieux furent chassés de la ville et leurs couvents réaffectés, souvent à des fins militaires, transformés ou détruits. Le charpentier Frans Blom procéda à des acquisitions, rasa les bâtiments, revendit les matériaux et procéda au lotissement des terrains ainsi dégagés.

Les villes médiévales néerlandaises ont aujourd'hui l'aspect d'un palimpseste, gardant les traces effacées et surécrites d'un passé ancien. En Brabant septentrional particulièrement, les vestiges architecturaux de la vie conventuelle médiévale sont très rares. Certains ont disparu longtemps après les troubles que nous venons d'évoquer : ainsi l'ancienne chapelle du couvent Sainte-Marguerite à Bergen-op-Zoom finit par être rasée après 1881 et les restes de la chapelle du couvent dominicain de Sainte-Gertrude à Bois-le-Duc n'ont disparu qu'en 1970. D'autres ont survécu, avec des aléas très divers : le couvent des norbertines de Catharinadal à Breda (1308) est aujourd'hui un casino, après avoir été affecté à des fins militaires en 1645 ; le couvent Mariënhage à Eindhoven (15e-début 17e siècle) a servi depuis la fin du 17e siècle de bureau de recette, de grange puis de fabrique, tandis que l'église tombait en ruine, avant d'être racheté en 1890 par les chanoines réguliers de Saint-Augustin et rendu à sa destination première, le bâti étant toutefois complété par de nouvelles constructions au tournant des 19e et 20e siècles. Mais bien souvent, il ne reste que l'un ou l'autre pan de mur ou partie d'édifice, englobés dans d'autres constructions plus récentes.

Quelques couvents ont toutefois pu continuer leur existence durant les 17e et 18e siècles, sous la République des Provinces-Unies, dans les actuelles province de Brabant septentrional et de Limbourg néerlandais. Le couvent des capucins de Velp en est un, offrant l'exemple d'un édifice de cette époque, d'allure simple : un édifice carré en brique, avec la chapelle sur un des côtés. La période française entraîna des limitations à la vie religieuse et la suppression de plusieurs de ces couvents (1796 et 1812). Sous Guillaume Ier, la vie religieuse resta limitée par un cadre contraignant, qui ne prit fin qu'en 1840.

Le renouveau catholique du 19e siècle en Brabant septentrional entraîna une hausse réellement spectaculaire du nombre de couvents et de communautés. Celle-ci furent particulièrement actives dans le domaine caritatif (écoles, hôpitaux etc). Dans un premier temps, les bâtiments ont simplement l'allure d'une maison de maître ou d'un presbytère, le plus souvent en style néo-gothique. Par la suite, à mesure de la croissance des communautés et de l'extension de leurs tâches, les bâtiments se multiplient, jusqu'à former parfois des complexes labyrinthiques, combinant par exemple couvent et hôpital ou bien couvent et internat. C'est le cas de la *Fraterhuis* (maison des Frères) à Tilburg qui se développa dans les années postérieures à 1845 pour compter de nombreuses cours intérieures, plusieurs chapelles, une imprimerie, une école et une église paroissiale ; elle a aujourd'hui été rasée. Les ordres contemplatifs quant à eux recourent à l'ancien plan traditionnel (un cloître carré avec jardin intérieur, autour duquel se distribuent l'église et les différentes pièces, telles que réfectoire, salle capitulaire, ou cuisine). C'est le cas des Clarisses à Tilburg, ou encore de deux abbayes trappistes (Koningshoeven et Zundert). Signalons aussi qu'à la campagne plusieurs châteaux ont pu être réaffectés en couvents.

La riche vie catholique-romaine qui a marqué le Brabant septentrional aux 19e et 20e siècles est donc caractérisée par une omniprésence de religieuses et de religieux dans de nombreux secteurs d'activités, et par une efflorescence architecturale. Les styles néo, et tout particulièrement le néo-gothique, ont longtemps dominé la scène. Tardivement toutefois, l'architecture moderne a produit quelques édifices religieux remarquables : le monastère

bénédictin d'Oosterhout en style expressionniste, le couvent de Mariadal à Roosendaal (1934) au plan éclaté et au traitement quasi urbanistique de l'espace, par exemple. Quelques agrandissements, à Oosterhout dans les années 1960-1970 et à Zundert, illustrent le style de l'«école de Bois-le-Duc» (*Bossche Schoolstijl*).

À partir du dernier tiers du 20e siècle, le vieillissement et la disparition des communautés religieuses entraînent progressivement de nouvelles affectations et un changement de signification pour ces nombreux bâtiments (devenus complexe d'appartements, maison de repos, école, centre culturel ou de congrès, bureaux, etc), mais aussi des risques très clairs de destruction. Des quelques 660 couvents répertoriés, 202 ont déjà été rasés. Des groupes d'action et des squatters ont parfois milité pour le maintien des bâtiments, mais en tant qu'espace de logement et non en raison de leur valeur historique. Le couvent des carmélites de Bois-le-Duc, abandonné par les religieuses en 1971, est ainsi sauvé de la destruction avant d'être transformé en logements. Il en va de même du couvent des Rédemptoristes de la même ville, fermé en 1971, squatté en 1978, incendié en 1982, puis transformé en un ensemble d'appartements. La valeur utile des bâtiments n'est certes pas à négliger si l'on envisage une réaffectation. Mais leur valeur du point de vue de l'histoire culturelle, en tant qu'éléments du patrimoine historique, peut être de loin supérieure à leur valeur d'usage. L'orateur le rappelle en évoquant sa visite du Ruwenberg, un complexe comprenant couvent et pensionnat, à Sint-Michielsgestel, peu avant la destruction de celui-ci en 1989. Le long des couloirs et des escaliers, de nombreux détails attendaient le visiteur, tels que les noms des prisonniers de la Seconde Guerre mondiale ou les lavabos en série du dortoir, les carrelages art nouveau, les grandes armoires, les portraits de papes, les peintures et vitraux néogothiques de la chapelle. La valeur patrimoniale d'un tel ensemble ne repose pas toujours dans la qualité esthétique de son architecture ; elle réside par contre à coup sûr dans les histoires dont les murs gardent la trace. C'est précisément pour cette raison qu'il faut tenter d'éviter le façadisme, car la structure intérieure (couloirs, pièces, escaliers) a son importance. À défaut d'être préservée, elle devrait au moins pouvoir être documentée avant de disparaître dans les transformations.

Actuellement, il est prévisible qu'une réaffectation va devoir être trouvée, en quelques années seulement, pour les bâtiments de l'ensemble des couvents encore en activité en Brabant septentrional. Sans mesure adéquate, le risque est grand que le patrimoine historique qu'ils représentent soit à jamais perdu. Après avoir longtemps limité leur action à l'octroi de subsides, les autorités provinciales ont désormais pris conscience de l'importance de l'enjeu. Une note de politique lançait les premières bases dès 1999, en posant que le passé est une source d'inspiration pour le présent et l'avenir, et que les souvenirs de valeur doivent être maintenu en état ; ils doivent rester mobilisables comme pierre d'angle pour de nouveaux développements. Elle fut suivie par plusieurs enquêtes et états des lieux, commandités par la Province, sur l'état des couvents (2003 et 2009), et par la mise sur pied d'une structure baptisée *De Erfgoedfabriek*, ou la 'fabrique du patrimoine' (2010). Celle-ci vise à accompagner, par la discussion, le conseil, l'acquisition ou le financement, les projets de réaffectation d'un certain nombre de grands ensembles, dont des couvents. L'objectif est de définir de nouvelles fonctions pour ces bâtiments, en combinant le respect du patrimoine avec une viabilité réelle, l'impulsion donnée à l'économie et la transmission du souvenir des histoires liées à ces lieux, dans une démarche favorisant l'appropriation citoyenne par les Nord-Brabançons. Le principe est que le patrimoine historique immobilier est porteur d'une valeur immatérielle et doit être considéré comme une richesse collective, qui dépasse sa seule valeur sur le marché immobilier.

Literatuur

- Arts, N., en G. Rooyakkers, *Het Florarium Temporum. Historische en archeologische achtergronden van een middeleeuwse wereldkroniek uit Eindhoven* (Alphen a/d Maas 2008).
- Costa, D. de, *Wonen in een klooster. Clarissen, Theresiaantjes, gastarbeiders en kunstenaars* (Zwolle 2010).
- Cultuurhistorie is een werkwoord. Weten, maken, beleven ('s-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant 1999).
- De Erfgoedfabriek. Projecten en verkenningen 2014 ('s-Hertogenbosch 2014).
- De Steen. De toekomst van de Brabantse kloostergebouwen, studiedag 21 januari 2010.
- Doremalen, P.T.M. van, en I.C.J. van Pelt, *De verbouwing van het voormalige redemptoristenklooster tot woningen* ('s-Hertogenbosch 1983).
- Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch van straat tot stroom* (Zwolle 2006).
- Een toekomst voor kloosters. Handreiking voor het herbestemmen van kloostercomplexen (Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2013).
- Emmens, K., en M.L.J. Bimmel, *Oosterhout. Priorij Sint-Catharinadal. Bouwhistorische verkenning* (Zaltbommel 2014).
- Heijden, P.J. van der, 'De gebouwen en de mensen. Kloosters en kloosterlingen in het Bossche stadsbeeld', *Bossche Bouwstenen* 6 ('s-Hertogenbosch 1983) 86-98.
- Hendrikx, S., *Kloosters als religieus erfgoed. Bouwstenen voor een te voeren beleid* (Utrecht 2008).
- Het Klooster. Een plaats van architectuur, landschap, vormgeving en kunst (Eindhoven: Marx en Steketee Architecten z.j.).
- Heysteeg, J.W., *Monumentale kloostergebouwen in Noord-Brabant in de gevarenzone* ('s-Hertogenbosch 2003).
- Hoekx, J.A.M., 'De Bossche kloosters tot aan de inname van de stad in 1629', *Bossche Bouwstenen* 6 ('s-Hertogenbosch 1983) 12-36.
- Hoogbergen, T., M. Ackermans, e.a. (red.), *Kloosters en Religieus leven. Historie met toekomst* ('s-Hertogenbosch 2002).
- Hugenpoth tot den Berenclauw, J.B. van, *De kloosters in Nederland in 1861* (Utrecht 1861).
- Huizinga, J., *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (1919).
- Hüsken, J. en B., *Eindhovens Verborgene Verleden. De panden van vóór 1990, hun geschiedenis, de bewoning, de eigenaren* (Zaltbommel 2006).
- Kookboek Cultuurhistorie. Kwaliteit als grondslag. Cultuurhistorische waardenkaart Noord-Brabant ('s-Hertogenbosch: provincie Noord-Brabant 2000).
- Kuijter, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle 2000).
- Langs kloosters in Noordoost Brabant. De Oudste kloosters van Nederland (Sint Agatha 2011).
- Lankhorst, O.S., 'Kloosterleven in Nederland door de eeuwen heen', *Klooster Sint Aegten. Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven* (Sint Agatha 2006) 25-33.
- Leeuwen, A.J.C. van, 'Internaten en juvenaten in Brabant', *Kostschool... een les voor het leven* ('s-Hertogenbosch 1991) 105-129.
- Marktconsultatie klooster Mariadal Roosendaal ('s-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant 2014).
- Meerendonk, L. van de, 'De Bossche kloosters in de tijd van de Reformatie en de Contra-Reformatie, van ca. 1520 tot ca. 1630', *Bossche Bouwstenen* 6 ('s-Hertogenbosch 1983) 59-84.
- Meijers, J.J., *Brabantse kloostercomplexen de moeite waard! Over het waarom en hoe van het behouden van deze complexen door de provincie* (scriptie Utrecht 2009).
- Meijneke, F.C., *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinkel. Voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850* (Tilburg 2009).
- Nelissen, N., *Herbestemming van grote monumenten: een uitdaging!* ('s-Hertogenbosch 1999).
- Nicolaisen, D., e.a. (red.), *Een veelkleurig habijt. Kloosters in Nijmegen in de negentiende en twintigste eeuw* (Grave 1989).
- Reichensperger, A., *Fingerzeige auf dem Gebiete der kirchlichen Kunst* (Leipzig 1854).
- Schepens, T., L. Spruit en J. Kregting, *De Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1960-2000. Een statistisch trendrapport* (Nijmegen/Tilburg 2002).
- Schoengen, M., *Monasticon Batavum* (Amsterdam 1941-1942).
- Schuurman, A., en L. van der Geest, *Van oude waarden naar nieuwe waarden. Bouwstenen voor de herbestemming van Brabantse kloosters* (rapportage Nyfer 2009).
- Smits, J., *Vademecum van religieuzen en hun kloosters in Noord-Brabant* (Alphen a/d Maas 2010).
- Vaart, F.J. van der, *Bedelordekloosters, 's-Hertogenbosch, de Bossche School. Studies over architectuur en stedenbouw* (Nijmegen 1999).
- Vrancken, M., m.m.v. A. Wielinga, B. Olde Meierink en F. Vogelzang, *Religieuze herbestemming van kastelen en buitenplaatsen in Noord-Brabant: Heden en verleden. Een inventariserend onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis van kasteelkloosters in de negentiende en twintigste eeuw en de actuele omgang met deze complexen* (Wijk bij Duurstede 2009).
- Wijnekus, J., *Herbestemming van Brabantse kloostercomplexen: Ideeën gekkenwerk of kwestie van samenwerken?* (Utrecht 2009).